

Εισαγωγή

Η βαμβακουργία διαδραμάτισε στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, σημαντικό ρόλο στη βιομηχανική ανάπτυξη, καθώς υπήρξε μία από τις κινητήριες δυνάμεις της εκβιομηχάνισης. Γύρω στα 1870, άνθρωποι, χρηματικά κεφάλαια και μηχανές συγκεντρώθηκαν στα βαμβακουργικά εργοστάσια της πόλης που με τον καιρό εξελίχθηκε στο σημαντικότερο βιομηχανικό κέντρο της χώρας, της πόλης με την πυρετώδη οικονομική δραστηριότητα, της πόλης με την έντονη ταξική διαστρωμάτωση, τον Πειραιά. Η ελληνική κλωστοϋφαντουργία όμως δεν ειδικεύθηκε ποτέ σε συγκεκριμένα προϊόντα ή σε προϊόντα υψηλής ποιότητας. Από την αρχή, το κύριο βάρος δόθηκε στη μαζική παραγωγή φθηνών ειδών. Έτσι, το κόστος της παραγωγής συνιστούσε κύριο στοιχείο στη διαμόρφωση της τιμής των προϊόντων. Οι Έλληνες βιομήχανοι χρησιμοποίησαν την τεχνολογία, την παράταση της διάρκειας της ημερήσιας εργασίας, την αναδιοργάνωση της εργασίας, την καθετοποίηση της παραγωγής και τη μείωση των εργατικών εξόδων, προκειμένου να μειώσουν το συνολικό κόστος παραγωγής.

Σε όλο τον κόσμο τα βαμβακουργικά εργοστάσια, σύμβολα της Βιομηχανικής Επανάστασης, της νεωτερικότητας και των τεχνολογικών αλλαγών, χρησιμοποίησαν σε μεγάλο βαθμό την γυναικεία και την παιδική εργασία· η μισθωτή εργασία των γυναικών σ' αυτούς τους χώρους ακριβώς απέκτησε το πλήρες νόημά της. Πολύωρη και εξουθενωτική δουλειά, γλίσκρα μεροκάματα, ανθυγιεινές συνθήκες συνιστούσαν βασικά χαρακτηριστικά της εργασίας στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας, προκαλώντας το ενδιαφέρον και την παρέμβαση πολιτικών και κοινωνικών μεταρρυθμιστών του 19^{ου} αιώνα: θαυμαστές της Βιομηχανικής Επανάστασης σαν τον «φιλόσοφο των εργοστασίων» Andrew Ure, φιλελεύθεροι ιατροί σαν τον Louis René Villermé, και βέβαια σοσιαλιστές σαν τον Μαρξ και τον Ένγκελς στρέφουν την προσοχή τους στα κλωστοϋφαντουργεία και αποτυπώνουν στα γραπτά τους κύριες όψεις τους. Τα κίνητρα και η πολιτική στόχευση διαφοροποιούνται, οι επιπτώσεις της εργασίας ιεραρχούνται ανάλογα με την πολιτική στόχευση, ωστόσο όλοι καταλήγουν σε ορισμένες κοινές διαπιστώσεις σχετικά με τον χαρακτήρα της εργασίας στα κλωστοϋφαντουργεία. Η προστατευτική εργατική νομοθεσία για τις γυναίκες και τα παιδιά, αποτέλεσμα συνδικαλιστικών αγώνων ή της κρατικής παρέμβασης, πρωτοεφαρμόστηκε σ' αυτά τα κλωστοϋφαντουργεία και στα ανθρακωρυχεία της Ευρώπης, το άλλο κλασικό σύμβολο της Βιομηχανικής Επανάστασης.

Η εργασία όμως στα κλωστοϋφαντουργικά εργοστάσια, μαζική και ανώνυμη, παραμένει σύμβολο της βιομηχανικής εξαθλίωσης, δεν έχει τη γοητεία άλλων επαγγελματιών (λ.χ., των ναυαργών, των σιδηρουργών ή των ανθρακωρύχων), δεν είναι «ηρωική», δεν έχει τίποτα το εκ πρώτης όψεως εντυπωσιακό – πέρα, βέβαια, από το

γεγονός ότι η συνύπαρξη ανδρών και γυναικών στον ίδιο εργασιακό χώρο φαίνεται να προσβάλλει την ηθική της εποχής και να απειλεί τις κρατούσες κοινωνικές αξίες. Η ευρωπαϊκή λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα την αγνόησε, το κοινωνικό μυθιστόρημα δεν τροφοδοτήθηκε απ' αυτήν, όπως συνέβη λ.χ. με τους ανθρακωρύχους, των οποίων τη ζωή και την αντίσταση κατέγραψε στην ογκώδη εποποιία του, *Ζερμινάλ* (*Germinal*), ο Émile Zola. Για την εργασία στην κλωστοϋφαντουργία τα λογοτεχνικά έργα παραμένουν –απ' όσο γνωρίζω– περιορισμένα: ανάμεσά τους ξεχωρίζουν *Οι Υφαντές*, το θεατρικό έργο του Gerhart Hauptmann για την εξέγερση των υφαντών της Σιλεσίας. Στο πλαίσιο της παρακμάζουσας οικιακής βιοτεχνίας και της μετάβασης στην εκμηχάνιση τοποθετεί τη δράση ο συγγραφέας του γερμανικού νατουραλισμού. Η οικογενειακή οικονομία των υφαντών, συστατικό στοιχείο της οποίας ήταν ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, θίγεται από τον μετασχηματισμό των οικονομικών δομών.¹ Η καθαυτό βιομηχανική εργασία στην κλωστοϋφαντουργία, ωστόσο, φαίνεται πως απουσιάζει από τη λογοτεχνική παραγωγή.

Στο ανά χείρας πόνημα, ωστόσο, δεν ασχολούμαστε με την λογοτεχνία. Κεντρικό θέμα είναι κάτι πιο πεζό, η ιστορική μελέτη της βιομηχανικής κλωστοϋφαντουργίας στον Πειραιά, της εργασιακής διαδικασίας, της τεχνολογίας και του καταμερισμού της εργασίας στους χώρους παραγωγής.

Η ιστοριογραφία της οικονομικής ανάπτυξης και της εργασίας: το «παράδειγμα» και η ποικιλία των περιπτώσεων

Στο διεθνές ιστοριογραφικό πλαίσιο της οικονομικής ιστορίας, η έρευνα ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αλλά ιδίως κατά την μεταπολεμική περίοδο, έδωσε βαρύτητα στην μελέτη των παραγόντων που οδήγησαν τη Βρετανία στην Βιομηχανική Επανάσταση στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και, με βάση το βρετανικό «παράδειγμα», επιχείρησε να εξηγήσει την ευρωπαϊκή βιομηχανική «καθυστέρηση».² Από τη δεκαετία του 1960, η ιστορική έρευνα, μετακινούμενη από το βρετανικό «παράδειγμα» της οικονομικής ανάπτυξης, υπογράμμισε την ποικιλία των δρόμων που οδήγησαν στην εκβιομηχάνιση στην Ευρώπη, συχνά με ισχυρή κρατική υποστήριξη.³

Το θεωρητικό υπόδειγμα της πρωτοεκβιομηχάνισης ανέδειξε από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 τις περιφερειακές και τοπικές διαφορές στη διαδικασία εκβιομηχάνισης της κεντρικής Ευρώπης. Οι διάφορες εκδοχές αυτού του θεωρητικού μοντέλου προτείνουν ποικίλους τρόπους μετάβασης στην εκβιομηχάνιση, τονίζοντας είτε το δυναμικό και επεκτατικό χαρακτήρα της πρωτοεκβιομηχάνισης, είτε τη δημογραφική μεγέθυνση των αγροτικών πληθυσμών σε πρωτοβιομηχανικές περιοχές, είτε τη μεταφορά πλεονάσματος από την υπο-αμειβόμενη εργασία της πρωτοβιομηχανίας. Μια άλλη θεωρητική εκδοχή, εμφανώς επηρεασμένη από τον μαρξισμό, αναλύει την πρωτοεκβιομηχάνιση όχι ως «πρώτο στάδιο της εκβιομηχάνισης» αλλά ως ουσιαστικά αυτόνομη μεταβατική μορφή κατά την διαδικασία

1 Gerhart Hauptmann, *Οι Υφαντές*, μτφρ. Γ. Μούστρη, Αθήνα 1979 [1892].

2 David Landes, *L'Europe technicienne ou le Prométhée libéré. Révolution technique et libérateur industriel en Europe occidentale de 1750 à nos jours*, Παρίσι 1975 [1969]· Sidney Pollard, *Peaceful conquest: the Industrialization of Europe 1760-1970*, Οξφόρδη 1981. Συνολικά, οι παραπομπές σ' αυτήν την εισαγωγή δεν φιλοδοξούν να είναι εξαντλητικές, αλλά ενδεικτικές.

3 Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Καίμπριτζ Μασσ. 1962· György Ranki, *Περιφερειακές ευρωπαϊκές οικονομίες, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, μτφρ. Α. Γαβαθάς, Ερμούπολη 1986.

μετάβασης στον καπιταλισμό.⁴ Παρά τις όποιες αδυναμίες του, το θεωρητικό υπόδειγμα της πρωτοεκβιομηχάνισης παραμένει ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο, το οποίο υποδεικνύει την πολλαπλότητα των φαινομένων: της μετάβασης στην εκβιομηχάνιση, της αποβιομηχάνισης της υπαίθρου ή της «καθυστερημένης εκβιομηχάνισης».

Αν η Βρετανία αποτέλεσε το μοντέλο της βιομηχανικής ανάπτυξης στα τέλη του 18^{ου} και τον 19^ο αιώνα, οι ΗΠΑ απέκτησαν την διεθνή βιομηχανική ηγεμονία, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με την μετεξέλιξη του ιδιοκτησιακού καπιταλισμού σε διευθυντικό. Η οικονομική ιστορία που μελέτησε την αμερικανική εκβιομηχάνιση –σε σύγκριση με την βρετανική βιομηχανία– ερμήνευσε την βρετανική παρακμή ως προς την άρνηση εκσυγχρονισμού των επιχειρηματικών οργανώσεων, ενώ έδωσε έμφαση στην μεγάλη κλίμακα επιχείρηση και στην διαμόρφωση της γενικής διευθυντικής ικανότητας που αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ.⁵

Εναλλακτικά στην οικονομική ιστορία μεγάλη κλίμακα, μια άλλη ιστοριογραφική τάση, με φιλόδοξο στόχο τον εκ νέου ορισμό της έννοιας της βιομηχανικής ανάπτυξης, ανέδειξε τη σημασία της μικρής παραγωγής, τη ζωτικότητα των επιχειρήσεων «μικρής κλίμακα», τη λειτουργία της αποκεντρωμένης και διάχυτης εκβιομηχάνισης, τις εναλλακτικές λύσεις στη μαζική παραγωγή, την ευελιξία των οργανωτικών επιλογών.⁶ Στο σημείο αυτό, μπορεί βεβαίως κανείς να αναρωτηθεί, όπως ο David Landes, για το κατά πόσον η ευέλικτη παραγωγή συνιστά μια αυθεντικά εναλλακτική λύση στη μαζική παραγωγή.⁷ Παραμένει, ωστόσο, η διαπίστωση πως πολλαπλές επιχειρηματικές και οργανωτικές επιλογές ήταν δυνατόν να συνυπάρχουν, με συμπληρωματικό ή ανταγωνιστικό τρόπο, στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Μια ακόμη «εναλλακτική» εκδοχή της οικονομικής ιστοριογραφίας ανέδειξε το οικογενειακό επιχειρηματικό σχήμα στις επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους, δίνοντας βαρύτητα στα συγκριτικά πλεονεκτήματα του «οικογενειακού καπιταλισμού»: ανταγωνιστικότητα, προσαρμοστικότητα, διαπροσωπικά δίκτυα.⁸

Σταδιακά, η ιστορική έρευνα μετατοπίστηκε προς την έννοια της συνύπαρξης διαφορετικών τύπων οικονομίας, διαφορετικών μεγεθών επιχειρήσεων, παλαιών τεχνικών και εκμηχάνισης. Μέσω, ωστόσο, των προσεγγίσεων της «διάχυτης εκβιομηχάνισης», της οικογενειακής επιχείρησης μικρού και μεσαίου μεγέθους, η ιστορική έρευνα τείνει, ενίοτε, να «ξεχάσει» ότι όλες αυτές οι διαφορετικές εκδοχές επιχειρηματικής δράσης συμβαίνουν στο εσωτερικό του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, του οποίου η μισθωτή εργασία αποτελεί το ουσιαστικό γνώρισμα.

4 Paul Kriedte – H. Medick – J. Schlumbohm, *Industrialisation before Industrialisation*, Καίμπριτζ 1981 [1977]· Franklin Mendels, “Les temps de l’industrie et le temps de l’agriculture. Logique d’une analyse regionale de la protoindustrialisation”, *Revue du Nord*, LXIII/248 (1981), σ. 21-33· του ίδιου, “Des industries rurales à la protoindustrialisation. Historique d’un changement de perspective”, *Annales E.S.C.* 39 (1984), σ. 977-1008.

5 Alfred D. Chandler, Jr, *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*, Καίμπριτζ Μασσ. 1977· του ίδιου, *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Καίμπριτζ Μασσ. 1990· William Lazonick, *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, μτφρ. Παρ. Ματάλας, Ηράκλειο 2001, σ. 29-47, 57-75.

6 Charles Sabel – Jonathan Zeitlin (επιμ.), *World of Possibilities. Flexibility and Mass Production in western industrialization*, Καίμπριτζ 1997.

7 Την κριτική του David Landes παρουσιάζει ο Philip Scranton, “None – Too – Porous Boundaries: Labor History and the History of Technology”, *Technology and Culture* 29/4 (1988), σ. 722-743.

8 Mary B. Rose, *Firms, Networks, and Business Values: The British and American Cotton Industries since 1750*, Καίμπριτζ 2000· Andrea Colli – P. Fernández Pérez – M. B. Rose, “National Determinants of Family Firm Development? Family Firms in Britain, Spain, and Italy in the Nineteenth and Twentieth Centuries”, *Enterprise & Society* 4 (2003), σ. 28-64.

Η διεθνής συζήτηση για την ιστορία της εργασίας ακολούθησε λίγο-πολύ δρόμους παραπλήσιους με την σχετική ιστοριογραφική συζήτηση για την οικονομική ανάπτυξη, μετακινούμενη και αυτή σταδιακά από το κυρίαρχο και ενοποιητικό υπόδειγμα της «προλεταριοποίησης» στην πολλαπλότητα των διαιρέσεων. Κατά τη δεκαετία του 1960 και 1970, η έρευνα απομακρύνθηκε από την πολιτική ιστορία των θεσμών του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος και επικεντρώθηκε στην μελέτη των εργασιακών σχέσεων, στην εργασιακή διαδικασία στους χώρους παραγωγής, προκειμένου να εντοπιστούν οι επιπτώσεις από την εκβιομηχάνιση στο επίπεδο διαβίωσης και στις συνθήκες εργασίας των εργατών.⁹ Συγκροτήθηκε έτσι ένα κυρίαρχο αφήγημα, στον πυρήνα του οποίου βρίσκεται η προλεταριοποίηση, η ιστορική διαδικασία αποειδίκευσης των ειδικευμένων τεχνιτών, η συνακόλουθη διαμόρφωση της πολιτικής τους ταυτότητας και η πολιτική τους ριζοσπαστικοποίηση. Παράλληλα μ' αυτήν την προσέγγιση άρχισε να αναδεικνύεται, ήδη από τη δεκαετία του 1960, η σημασία των πολιτισμικών παραδόσεων και αξιών στην μετατροπή της βιωμένης εμπειρίας σε συλλογική ταυτότητα και ταξική συνείδηση,¹⁰ σε μελέτες που αμφισβητούσαν τον μηχανιστικό οικονομισμό και τον κοινωνιολογικό λειτουργισμό των αναλύσεων εκείνων που θεωρούσαν την ταξική συνείδηση αυτόματη απόρροια της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης.

Από τη δεκαετία του 1970, αμφισβητήθηκε η «οικουμενικότητα» των διαδικασιών στις οποίες αναφερόταν το κυρίαρχο αφήγημα της προλεταριοποίησης, άρχισαν να αναδεικνύονται οι ποικίλες εθνικές «περιπτώσεις»,¹¹ ενώ υποστηρίχθηκε η σχετική αυτονομία της πολιτικής έκφρασης της εργατικής διαμαρτυρίας και η διαπλοκή της με πολλαπλούς (οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς, πολιτισμικούς) παράγοντες.¹² Καθώς αναδεικνυόταν ιστορικά ότι οι διαδικασίες οικονομικής ανάπτυξης υπήρξαν άνισες και διαφοροποιημένες σε τοπικό, εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, άρχισε να αναδύεται ένα πλήθος διαφοροποιημένων εργατικών κατηγοριών στη θέση του μοντέλου του ομογενοποιημένου προλεταριάτου.¹³ Υπό την επίδραση της φεμινιστικής ιστορίας επιχειρήθηκε αρχικά να εξηγηθεί ο ρόλος των γυναικών στην εκβιομηχάνιση και η σταθερά κατώτερη θέση τους στην εργασία,¹⁴ ενώ αργότερα η έρευνα μετατοπίστηκε προς την μελέτη της έμφυλης διαφοράς ως οργανωτικής αρχής των κοινωνικών σχέσεων.¹⁵ Από τη δεκαετία του 1980, η «γλωσσολογική στροφή» στην ιστορία, η στροφή προς την ανάλυση του λόγου έδωσε μια νέα ώθηση στην ιστορία της εργασίας, εφόσον η εμπειρία δεν

9 E. Hobsbawm, *Labouring men. Studies in the history of labour*, Λονδίνο 1986 [1964]· H. Braverman, *Labor and monopoly capital. The degradation of work in the 20th century*, Νέα Υόρκη 1974 (ελλην. μτφρ. *Εργασία και μονοπωλιακό κεφάλαιο. Η υποβάθμιση της εργασίας στον 20^ο αιώνα*, τ. Α', έκδοση Λέσχης κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, Αθήνα 2005)· J. Wallach Scott, *Les verriers de Carmaux. La naissance d'un syndicalisme*, Παρίσι 1982 [1974].

10 Βλ. το κλασικό E.P.Thompson, *The making of the english working class*, Harmondsworth 1991 [1963], αλλά και ορισμένες μελέτες του E. Hobsbawm που δημοσιεύονται στα βιβλία του *Labouring men...*, ό.π., και *Ξεχωριστοί Άνθρωποι. Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*, μτφρ. Παρ. Ματάλας, Αθήνα 2001.

11 Ira Katznelson – Ar. Zolberg, *Working-Class Formation. Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*, Πρίνστον 1986. Για τον μύθο της ριζοσπαστικοποίησης των τεχνιτών, βλ. J. Rancière, “The myth of the artisan: critical reflections on a category of social history”, St. Kaplan – C. Koepf (επιμ.), *Work in France*, Ίθακα-Λονδίνο 1986, σ. 317-335.

12 M. Perrot, *Les ouvriers en grève. France 1871-1890*, 2 τ., Παρίσι-Χάγη 1974.

13 G. Noiriel, *Les ouvriers dans la société française (XIXe-Xxe siècle)*, Παρίσι 1986.

14 L. Tilly – J. Scott, *Women, work and family*, Νέα Υόρκη 1978.

15 S. Rose, *Limited livelihoods. Gender and class in 19th century England*, Λονδίνο 1992.

προσλαμβάνεται πλέον ως «αυθύπαρκτη διάσταση, που διαμεσολαβεί ανάμεσα στα αντικειμενικά δεδομένα και στην υποκειμενική τους πρόσληψη και μέσα από την έκφραση διαμορφώνεται σε συνείδηση και δράση, αλλά αντίθετα συγκροτείται, «κατασκευάζεται» με ενεργητικό τρόπο μέσα από τον ίδιο το λόγο».¹⁶ Την τελευταία εικοσαετία, η ιστορία της εργασίας, παρά την εκλέπτυνση των εννοιολογικών της εργαλείων, βρίσκεται σε μια καμπή, η οποία συνδέεται: α) με τους μετασχηματισμούς στη δομή της ίδιας της εργασίας και τις αναδιαρθρώσεις της παγκόσμιας οικονομίας, β) με τη μείωση της πολιτικής της σημασίας και γ) με την αμφισβήτηση της τελεολογικής ερμηνείας των μεγάλων ιστορικών αφηγήσεων.¹⁷

Μορφές αμοιβής και οικογένεια

Η εκβιομηχάνιση στη Δυτική Ευρώπη προκάλεσε καταλυτικούς κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς μεταβάλλοντας τις ταξικές σχέσεις, η επικράτηση όμως του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής δεν απέκλειε την επιβίωση ή την συνύπαρξη άλλων μορφών οικονομίας. Αλλά σ' αυτές τις «εναλλακτικές» μορφές οικονομίας, οι ταξικές σχέσεις μεταβλήθηκαν με την ολοένα και μεγαλύτερη διείσδυση του εμπορικού κεφαλαίου. Στη συνύπαρξη διαφορετικών μορφών οικονομίας αναλογούσε μια ποικιλία μορφών εργασίας, ανάμεσα στις οποίες η μισθωτή εργασία ήταν η κυρίαρχη, αλλά όχι και η αποκλειστική.

Η μισθωτή εργασία, μετρήσιμη ποσοτικά, προκάλεσε το ερευνητικό ενδιαφέρον της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας. Ειδικότερα, το ζήτημα της εξέλιξης των μισθών και της σύνθεσης των εισοδημάτων αποτελεί ένα από τα πιο κρίσιμα ζητήματα στην διεθνή οικονομική ιστορία, επειδή συνδέεται με το επιχειρηματικό κόστος, τη διανομή του εισοδήματος και το επίπεδο διαβίωσης των μισθωτών.¹⁸ Επιπλέον, η αμοιβή της εργασίας, ο μισθός, βρίσκεται στο επίκεντρο της προσοχής για εργοδότες και εργαζομένους, αποτελεί κύριο στοιχείο του ταξικού ανταγωνισμού. «Ο κόσμος της επιχείρησης και ο κόσμος της εργασίας συναντιούνται στο πεδίο της μάχης για τους μισθούς», όπως έχει γράψει χαρακτηριστικά ο Βέλγος ιστορικός Peter Scholliers.¹⁹ Το ενδιαφέρον των ιστορικών δεν περιορίστηκε στη δημιουργία ποσοτικών σειρών ημερομισθίων, αλλά επεκτάθηκε και στα ποικίλα συστήματα αμοιβών, στις εργοδοτικές στρατηγικές διαχείρισης και στις πρακτικές στρατολόγησης της εργασίας, ενώ αναδείχθηκε η πολλαπλή σημασία της παροχής εργασίας από τα μέλη της οικογένειας.²⁰

16 E. Αβδελά, «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία: από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά* 22 (1995), σ. 195. Επίσης, D. Reid, "Reflections on Labor History and Language", L. Berlanstein (επιμ.), *Rethinking labor history. Essays on discourse and class analysis*, Ούρμπανα -Σικάγο 1993, σ. 39-54.

17 G. Eley-K. Nield, "Farewell to the working class?", *International Labor and Working Class History Journal* 57 (2000)· M. van der Linden – L. Heerma van Voss, "Introduction", M. van der Linden – L. Heerma van Voss (επιμ.), *Class and Other Identities. Gender, Religion and Ethnicity in the Writing of European Labour History*, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 2002, σ. 1-39.

18 Y.S. Brenner κ.ά. (επιμ.), *Income Distribution in Historical Perspective*, Καίμπριτζ 1991· P. Scholliers – V. Zamagni (επιμ.), *Labour's Reward. Real Wages and Economic Change in 19th-20th century Europe*, Άλντερσοτ 1995.

19 P. Scholliers, *Wages, Manufacturers and Workers in the 19th century factory. The Voortman Cotton Mill in Ghent*, Οξφόρδη – Ουάσιγκτον 1996, σ. 2.

20 T. Hareven, *Family time and industrial time. The relationship between the family and work in a New England industrial community*, Καίμπριτζ 1982· G. Saxonhouse – G. Wright, "Two forms of cheap labor in textile history", *Research in Economic History*, suppl. 3 (1984), σ. 3-31· M. Huberman, "The economic origins of paternalism: Lancashire cotton spinning in the first half of the 19th century", *Social History* 12/2 (1987), σ. 177-192.

Η οικονομική σημασία της οικογένειας στην οικιακή βιοτεχνία της υπαίθρου τονίστηκε αρχικά από τη θεωρία της πρωτοεκβιομηχάνισης. Η προσέγγιση ήταν, ωστόσο, συχνά φονκτιοναλιστική και αντιμετώπιζε την οικογένεια σαν μια αρμονική παραγωγική μονάδα, χωρίς να διερωτάται για τον καταμερισμό εργασίας ή για τις σχέσεις εξουσίας μέσα στην οικογένεια. Νεότερες προσεγγίσεις παρουσίασαν τις πολλαπλές αποχρώσεις και μορφές της πρωτοβιομηχανικής οικογενειακής οικονομίας, μερικές από τις οποίες επιβίωσαν μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και αποκάλυψαν τον έμφυλο χαρακτήρα του καταμερισμού της εργασίας στην πρωτοβιομηχανική οικογένεια.²¹ Αλλά και σε κοινωνίες με ανεπτυγμένη βιομηχανία ή σε κοινωνίες υπό μετάβαση, η οικονομική λειτουργία της οικογένειας εξακολουθεί να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Immanuel Wallerstein, «στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία ο κοινωνικός καταμερισμός της παραγωγής βασίζεται σε μια παγκόσμια εργατική δύναμη που είναι μόνον εν μέρει μισθωτή».²² Υποστηρίχθηκε ότι μέσω της εισροής στην οικογένεια ποικίλων εισοδημάτων, προερχόμενων από διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις μισθωτής και άμισθης εργασίας, καθίσταται δυνατή η φθηνή αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και αναδείχθηκε ο ρόλος της άμισθα προσφερόμενης εργασίας στη διατήρηση του νοικοκυριού. Τονίστηκε, όμως, ότι η ενασχόληση με την άμισθη εργασία δεν συνεπάγεται την υποτίμηση της σημασίας των μισθωτών σχέσεων.²³ Το φαινόμενο της διαμόρφωσης των εργατικών εισοδημάτων με πολλαπλούς τρόπους και μέσω ποικίλων μηχανισμών χαρακτηρίζει τις εργατικές οικογένειες λίγο πολύ παντού στον κόσμο κατά τον 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η προσφορά εργασίας και η διαχείριση των εισοδημάτων του νοικοκυριού αποτελούν κάθε φορά προϊόν διαπραγματεύσεων, προκειμένου να διαμορφωθούν οικογενειακές στρατηγικές και να οργανωθούν τακτικές.²⁴ Η μεγιστοποίηση των εισοδημάτων, η σταθερότητά τους, ο επιμερισμός των ρίσκων, αλλά και η συντήρηση των μελών του νοικοκυριού σε περιόδους υποαπασχόλησης ή ανεργίας συγκροτούν το σύνθετο πλέγμα των κινήτρων που κινητοποιούν τα μέλη του νοικοκυριού. Η συνύπαρξη πολλαπλών τύπων οικονομίας μέσα στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής συνεπάγεται και τη συνύπαρξη πολλαπλών μορφών εργασίας και την ανάδειξη της σημασίας της οικογενειακής (μισθωτής ή άμισθης) εργασίας.

-
- 21 M. Mitterauer, «Οικογενειακοί σχηματισμοί της υπαίθρου στη σχέση τους με το φυσικό περιβάλλον και τη τοπική οικονομία», μτφρ. Μ. Παπαθανασίου, J. Kocka κ.ά., *Αναζητήσεις της Νεότερης Γερμανόφωνης Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 2000, σ. 279-305· T. L. Piu, «What Price a Weaver's Dignity? Gender Inequality and the survival of home-based production in industrial France», L. Frader – S. O Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ίθακα-Λονδίνο 1996, σ. 57-76.
- 22 Im. Wallerstein, «Οι δομές των νοικοκυριών και η διάπλαση της εργατικής δύναμης στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία», E. Balibar – Im. Wallerstein, *Φυλή-έθνος-τάξη. Οι διφορούμενες ταυτότητες*, μτφρ. Α. Ελεφάντης– Ε. Καλαφάτη, Αθήνα 1991, σ. 165. Βλ. και Charles Bergquist (επιμ.), *Labor in the Capitalist World-Economy*, Μπέβερλυ Χιλς 1984.
- 23 Joan Smith – Im. Wallerstein – H. D. Evers (επιμ.), *Households and the world-economy*, Μπέβερλυ Χιλς 1984· J. Smith, «Nonwage labor and subsistence», J. Smith – I. Wallerstein – H.D.Evers (επιμ.), *Households...*, ό.π., σ. 64-89· της ίδιας, «Women's unwaged labour and the formation of the world labour force», *Proceedings 10th International Economic History Congress Women in the Labour Force: Comparative Studies on Labour Market and Organization of Work since the 18th century*, Β8, Λουβέν 1990, σ. 8-16.
- 24 Martine Segalen, «La révolution industrielle: du prolétaire au bourgeois», A. Burguière κ.ά. (επιμ.), *Histoire de la famille*, τ. 3, Παρίσι 1986, σ. 487-532· Marcel van der Linden, «Connecting Household history and Labour history», *International Review of Social History* 38 (1993), σ. 163-173.

Η ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή

Οι όροι και οι προϋποθέσεις της οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα αποτέλεσαν ερευνητικό αντικείμενο μελετών της οικονομικής ιστορίας από τη μεταπολίτευση και μετά. Σχηματικά, η ελληνική οικονομική ιστοριογραφία αναπτύχθηκε, κυρίως υπό την επίδραση της γαλλικής ιστοριογραφίας, προς δύο ανεξάρτητες κατευθύνσεις, αφενός προς την μελέτη της αγροτικής οικονομίας, αφετέρου προς την μελέτη του –περισσότερο ευαίσθητου στη συγκυρία και στην αλλαγή– αστικού τομέα της οικονομίας (εκβιομηχάνιση, πιστωτικά ιδρύματα, επιχειρηματικότητα).²⁵ Αναφορικά με την ιστορία της εκβιομηχάνισης, διερευνήθηκαν οι συνθήκες και τα όρια ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας. Η διαθεσιμότητα κεφαλαίων,²⁶ η συγκυριακή ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και η συγκράτηση του δημογραφικού πλεονάσματος στην ύπαιθρο,²⁷ η προσφορά εργασίας,²⁸ η ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς²⁹ έχουν θεωρηθεί κάθε φορά –ανάλογα με τις ιεραρχήσεις και τα θεωρητικά προτάγματα της έρευνας– ως παράγοντες που επηρέασαν καίρια την ελληνική εκβιομηχάνιση. Μια συνθετική ερμηνεία του προβλήματος διαμόρφωσης των παραγωγικών σχέσεων στην Ελλάδα προβάλλει μέσα από τη μελέτη του βαθμού ανάπτυξης της εθνικής αγοράς.³⁰

Παράλληλα με την συζήτηση για την βιομηχανική ανάπτυξη, από τη δεκαετία του 1980 ορισμένες μελέτες έστρεψαν την προσοχή τους σε περιπτώσεις πρωτοεκβιομηχάνισης στις ορεινές βιοτεχνικές κοινότητες του ελλαδικού χώρου, στις διαδικασίες συσσώρευσης (κεφαλαίων, τεχνικής) και στους τρόπους ένταξης του αγροτικού πλεονάσματος στις διεθνείς αγορές.³¹ Άλλες προσεγγίσεις ανέδειξαν την σημασία και τα πλεονεκτήματα του ιδιοκτησιακού καπιταλισμού της «οικογενειακής επιχείρησης» στον τριτογενή τομέα της οικονομίας σε εθνικά και υπερεθνικά πλαίσια.³² Μελέτες οικονομικής γεωγραφίας επικεντρώθηκαν με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο σε συγχρονικά παραδείγματα διάχυτης εκβιομηχάνισης σε αστικό και περιφερειακό επίπεδο, χωρίς ωστόσο να μπολιαστούν με ανάλογες ιστορικές αναζητήσεις.³³

25 Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων», *Σύγχρονα Θέματα* 38 (1989), σ. 24-33· Χρ. Αγριαντώνη – Ευρ. Σιφναίου, «Οικονομική και κοινωνική ιστορία, βιομηχανική ιστορία: ανοιχτά μονοπάτια», Πρακτικά Συνεδρίου *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Β', Αθήνα 2004, σ. 519-530.

26 Ξ. Ζολώτας, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχάνισης*, Αθήνα 1964 [1926].

27 Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», Β. Παναγιωτόπουλος κ.ά., *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 216-235.

28 Γ. Δερτιλής, *Ελληνική οικονομία (1830-1910) και βιομηχανική επανάσταση*, Αθήνα 1984, σ. 47-53· του ίδιου, «Les capitaux entre l'industrialisation et ses alternatives», G. Dertilis (επιμ.), *Banquiers, usuriers et paysans. Réseaux de credit et stratégies du capital en Grèce 1780-1930*, Παρίσι 1988, σ. 199-235, 277-286.

29 Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 129-138.

30 Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 27-34.

31 S. Petmezas, «Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The case of Eastern Thessaly», *Journal of European Economic History* 19/3 (1990), σ. 575-603· Ο. Κατσιαρδη-Hering, *Τεχνίτες και τεχνικές βαφής νημάτων από τη Θεσσαλία στην Κεντρική Ευρώπη (18^{ος}-αρχές 19^{ου} αι.)*, Αθήνα – Αμπελάκια 2003.

32 Τζ. Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2001· Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003.

33 Ντ. Βαΐου – Κ. Χατζημιχάλης, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους*

Ένα μέρος της ιστοριογραφίας για την οικονομική ανάπτυξη επικέντρωσε την προσοχή της στα χαρακτηριστικά της εργατικής δύναμης. Η επαγγελματική κινητικότητα, ο «μικροεπαγγελματισμός» ή «πολυεπαγγελματισμός», η «κοινωνική πολυσθένεια» έγιναν τα εργαλεία για να εξηγηθεί η ταξική ρευστότητα και η «ασαφής ταξική οροθέτηση» της ελληνικής κοινωνίας. Υποστηρίχθηκε μάλιστα ότι ακόμα και κατά τον μεσοπόλεμο υπήρχε «εμφανής έλλειψη κορυφαίων αντιθέσεων μεταξύ κεφαλαίου και προλεταριάτου λόγω της εξαιρετικής ρευστότητας των νέων στρωμάτων».³⁴ Στην ακραία της διατύπωση, η άποψη αυτή υποστήριξε ότι η απουσία μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων ανέστειλε τη συγκρότηση βιομηχανικού προλεταριάτου, ενώ η προσωρινότητα της μισθωτής εργασιακής σχέσης φανέρωνε «την αδυναμία του πληθυσμού να συσταθεί ως τάξη» και τη «λαϊκή του διάχυση».³⁵ Η συγκεκριμένη συζήτηση εντάσσεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο στον γενικότερο προβληματισμό των κοινωνικών επιστημών για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Καθώς οι κοινωνικές επιστήμες στην Ελλάδα επικεντρώθηκαν τα πρώτα χρόνια μετά την μεταπολίτευση στη μελέτη της λειτουργίας και του χαρακτήρα του ελληνικού πολιτικού συστήματος, οι προσεγγίσεις σχετικά με την απουσία μειζόνων κοινωνικών συγκρούσεων κατά τον 19^ο αιώνα είχαν ως άμεση συνέπεια την αποδυνάμωση της ταξικής ανάλυσης ως ερμηνευτικού σχήματος, την ανάδειξη της λειτουργίας του πελατειακού συστήματος αντιπροσώπευσης στη δόμηση των κοινωνικών σχέσεων σε συνδυασμό με την οικοδόμηση του κρατικού μηχανισμού, την αυτονομία εντέλει του πολιτικού από τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις.³⁶ Η έμφαση στην πολιτική πατρωνεία έτεινε έτσι να υποβαθμίζει τις ταξικές δομές του κοινωνικού σχηματισμού. Δεν έλειψαν, από την άλλη μεριά, και οι προσεγγίσεις οι οποίες ανέδειξαν τον αυξανόμενο κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας που συντελείται με τη βιομηχανία, δίδοντας βάρος στην ταξική διάρθρωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, στην ύπαρξη, δηλαδή, κοινωνικών διαφοροποιήσεων και αντιτιθέμενων συμφερόντων στην ύπαιθρο και στις πόλεις, κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα.³⁷ Στη δεκαετία του '90 μια μελέτη επανέφερε ένα «ξεχασμένο» ζήτημα, τη συγκρότηση της εργατικής τάξης,³⁸ προκαλώντας μάλιστα μια ασυνήθιστη για τα ελληνικά δεδομένα δημόσια συζήτηση, με ακραίες κάποτε αντιπαραθέσεις.³⁹

αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία, Αθήνα 1997· των ίδιων, «Η βιομηχανία που «δεν φαίνεται» στον αστικό ιστό της Αθήνας», Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, *Ελληνικός Αστικός Χώρος*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σ. 259-275.

- 34 Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Αθήνα 1995, σ. 40· Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990, σ. 66.
- 35 Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1993, σ. 18.
- 36 Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1987.
- 37 Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά...*, ό.π.· του ίδιου, «Class structure and class antagonism in late 19th century Greece», Ph. Carabott (επιμ.), *Greek society in the making 1863-1913*, Χαμοσίπ 1997, σ. 3-17· του ίδιου, «Εισαγωγή», Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α1, Αθήνα 1999, σ. 9-39.
- 38 Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *ΕΕΠΕ* 6 (1995), σ. 9-78.
- 39 Π. Πιζάνιας, «Ο κύκλος και το τετράγωνο. Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορικής πραγματικότητας», *ΕΕΠΕ* 7 (Μάρτιος 1996), σ. 155-178· Γ. Πετράκη, «Η αυταρχικότητα διά της επιστήμης», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* 23 (1996), σ. 38-39· Σ. Σεφεριάδης, «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας: αντι-θεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού

Σ' αυτό το γενικότερο ιστοριογραφικό πλαίσιο, ο κόσμος της βιομηχανικής εργασίας δεν τροφοδότησε τα ιστοριογραφικά ενδιαφέροντα και δεν αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερων ιστορικών μελετών με αρχειακό υλικό προερχόμενο από βιομηχανικά αρχεία. Υπήρξαν, βέβαια, έρευνες οι οποίες είχαν ως αντικείμενο τον κόσμο της εργασίας στον τριτογενή τομέα, την υπαλληλία στις δημόσιες και τραπεζικές υπηρεσίες, χρησιμοποιώντας κυρίως ένα επιχειρηματικό αρχείο, το αρχείο της ΕΤΕ. Χάρη στις συγκεκριμένες μελέτες γνωρίζουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τη φυσιογνωμία των υπαλληλικών επαγγελματικών ομάδων, διαθέτουμε μια εικόνα για την οργάνωση της εργασίας, τις επαγγελματικές ιεραρχίες και τις μισθολογικές εξελίξεις στις υπηρεσίες.⁴⁰ Από την άλλη μεριά, σε μελέτες για την σύνθεση των εργατικών στρωμάτων και των εργατικών εισοδημάτων χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον δημοσιευμένες πηγές, απογραφές πληθυσμού και στατιστικές, καθώς και πιο «ποιοτικές» πηγές, όπως είναι οι *Εκθέσεις* της Επιθεώρησης Εργασίας ή ο περιοδικός και ημερήσιος τύπος. Το είδος και η φύση των πηγών αυτών, των κατασκευασμένων για τις ανάγκες της κρατικής εξουσίας, έδωσαν συχνά εικόνες και όψεις της εργασίας γενικευτικές, ελάχιστα λεπτομερειακές και συγκεκριμένες, κάποτε απατηλές. Στις ιστορικές έρευνες που τις χρησιμοποίησαν, ζητήματα όπως η οργάνωση της εργασίας, η επαγγελματική ιεραρχία, ο τεχνικός καταμερισμός της εργασίας, ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός είτε δεν θίγονται είτε δεν εξετάζονται συστηματικά.⁴¹ Μια ακόμη ιστοριογραφική εκδοχή της ιστορίας της εργασίας καρποφόρησε την τελευταία εικοσαετία: η ιστορία των θεσμών, της κρατικής παρέμβασης, της προστατευτικής νομοθεσίας. Το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε, αφενός, στη συγκρότηση του κοινωνικού τομέα του κράτους κατά τον μεσοπόλεμο και στη διαπλοκή του με διεθνείς οργανισμούς· αφετέρου, στους παράγοντες διαμόρφωσης των εργατικών στρωμάτων στις πόλεις.⁴² Πιο πρόσφατες προσεγγίσεις στην ιστορία της εργασίας προσέφεραν νέα πραγματολογικά στοιχεία,⁴³ συχνά με περιγραφικό τρόπο, ενώ άλλες έδωσαν βαρύτητα στη διάσταση της εργατικής κουλτούρας.⁴⁴

Η εργασιακή διαδικασία, όμως, στους χώρους της παραγωγής παραμένει πεδίο αχαρτογράφητο, παρά την άνθηση που γνωρίζουν αυτού του είδους οι μελέτες στη διεθνή βιβλιογραφία. Είναι, βέβαια, γεγονός ότι οι ίδιες οι αρχειακές διαθεσιμότητες μέχρι πριν από λίγα χρόνια καθιστούσαν το εγχείρημα άτοπο. Μόλις τα τελευ-

κινήματος», *ΕΕΠΕ* 8 (Νοέμβριος 1996), σ. 191-217.

- 40 Π. Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985· Έ. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα 1990.
- 41 Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Αθήνα 1987· Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί ...*, ό.π. Για το πρόβλημα των στατιστικών και απογραφικών πηγών και τις αναπαραστάσεις που μεταφέρουν, βλ. ενδεικτικά, J. Scott, "A Statistical Representation of Work: *La Statistique de l'Industrie à Paris, 1847-1848*", *Gender...*, ό.π., σ. 113-138.
- 42 Γ. Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», Ο. Δημητρακόπουλος – Θ. Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 60-73· Έ. Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)», *Τα Ιστορικά* 11 (1989), σ. 339-360· της ίδιας, «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά* 28-29 (1998), σ. 171-202· Α. Διάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993.
- 43 Αl. Dagkas, *Recherches sur l'histoire sociale de la Grèce du Nord: le mouvement des ouvriers du tabac, 1918-1928*, Παρίσι 2003.
- 44 Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2005.

ταία δέκα-δεκαπέντε χρόνια άρχισε να εκτιμάται η αξία των αρχείων βιομηχανικών επιχειρήσεων, έγιναν οι πρώτες προσπάθειες διάσωσης και διαχείρισής τους.⁴⁵ Σταδιακά άρχισε και η αξιοποίησή τους από την ιστορική έρευνα: προκύπτουν έτσι σιγά-σιγά μελέτες που, χωρίς να έχουν στο επίκεντρο τον κόσμο της εργασίας, αξιοποιούν και αναδεικνύουν όψεις της εργασίας μέσα από επιχειρηματικά αρχεία.

Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις

Κάθε διαδικασία παραγωγής παράγει όχι μόνον υλικά αγαθά, αλλά παράγει και αναπαράγει συνεχώς τις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής, τις σχέσεις, δηλαδή, μέσα στις οποίες εκτυλίσσεται η διαδικασία παραγωγής. Έτσι, η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής, την ίδια στιγμή που παράγει εμπορεύματα, αναπαράγει τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, δηλαδή το κεφάλαιο και τη μισθωτή εργασία. Η ιεράρχηση των διαφορετικών τύπων παραγωγικών σχέσεων και η ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους εξασφαλίζεται κάθε φορά η αναπαραγωγή του συστήματος είναι πάντα απαραίτητη στην ιστορική έρευνα.

Η μισθωτή εργασία, ωστόσο, ήταν υπόθεση τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών. Με βάση την διαπίστωση αυτή, η φεμινιστική κριτική στη μαρξιστική ιστοριογραφία επικεντρώθηκε στο γεγονός ότι η εργατική τάξη κατασκευάστηκε ως ανδρική, αποκλείοντας τις γυναίκες. Το αναλυτικό εύρος της κατηγορίας «κοινωνική τάξη» έγινε αντικείμενο κριτικής από την ιστορική έρευνα, επειδή θεωρήθηκε ότι διαθέτει ενοποιητικό χαρακτήρα που «καταβροχθίζει» και ισοπεδώνει τις ταυτότητες των υποκειμένων, προκειμένου να αναδειχθεί ο καθολικός χαρακτήρας της τάξης. Σύμφωνα με την κριτική αυτή, υποστηρίχθηκε ότι, παρά την παρουσία των γυναικών στη μισθωτή εργασία, οι ιστορικοί τις τοποθέτησαν έκκεντρα και περιθωριακά στην ιστορική έρευνα, διότι θεώρησαν ότι, λόγω της σύνδεσής τους με την οικιακότητα και την συμπληρωματικότητα της εργασίας, οι γυναίκες είναι ατελείς φορείς πολιτικής. Η φεμινιστική κριτική επικεντρώθηκε στο επιχείρημα ότι οι κατηγορίες της ταξικής ανάλυσης ήταν μερικές, ενώ προέβαλλαν τον ενοποιητικό και καθολικό χαρακτήρα της τάξης.⁴⁶ Καταδείχθηκε σύντομα ότι δεν ήταν αρκετό να προστεθεί η ιστορία των γυναικών στην ιστορική ανάλυση, προκειμένου να αποκτήσει η κοινωνική τάξη και θηλυκή ταυτότητα. Οι προσπάθειες θεωρητικοποίησης μιας νέας αναλυτικής κατηγορίας, του κοινωνικού φύλου, δηλωτικού των έμφυλων κοινωνικών σχέσεων, αποδείχθηκαν γόνιμες. Όπως τονίζει η ιστορικός Joan Scott, το ζήτημα δεν είναι «να κατασκευάσουμε τις γυναίκες ως ιστορικά υποκείμενα προσθέτοντας νέα πραγματολογικά δεδομένα για την παρουσία των γυναικών στην ιστορία, αλλά να μελετηθεί πώς κατασκευάζονται, νομιμοποιούνται, αλλάζουν ή διατηρούνται οι ιεραρχίες φύλου», να μελετηθεί, δηλαδή, η διαδικασία με την οποία το φύλο συγκροτεί κοινωνικές σχέσεις.⁴⁷

45 Χρ. Αγριαντώνη – Ευρ. Σιφναίου (επιμ.), *Αρχεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων. Ζητήματα διαχείρισης*, Πρακτικά Σεμιναρίου ευρωπαϊκού προγράμματος “Leonardo 1995”, *Τετράδια Εργασίας* 21, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1998· Χρ. Αγριαντώνη – Α. Παπαστεφανάνη (επιμ.), *Τεκμήρια Βιομηχανικής Ιστορίας*, Πρακτικά 3^{ης} Πανελληνίας Επιστημονικής Συνάντησης ΤΙCΣΙΗ (Ερμούπολη, 20-22 Οκτωβρίου 2000), Αθήνα 2002.

46 Joan Scott, “Women in *The Making of the English working class*”, στο βιβλίο της *Gender and the Politics of History*, Νέα Υόρκη 1988, σ. 68-90.

47 J. Scott, *Gender...*, ό.π., σ. 3. Το περίφημο άρθρο της “Gender: a useful category of historical analysis” τώρα και στα ελληνικά (μτφρ. Κ. Σκλαβενίτη) στο Ε. Αβδελά – Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα 1997, σ. 285-327. Για τις τάσεις στην ιστορία των γυναικών και του φύλου, βλ. Ε. Αβδελά – Α. Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», *Σιωπηρές Ιστορίες...*, ό.π., σ. 17-119· για μια παράλληλη διαπραγμάτευση της τάξης και του φύλου

Υπό την οπτική αυτή, της προσέγγισης του φύλου ως οργανωτικής αρχής κοινωνικών σχέσεων, η Βρετανίδα ιστορικός Sonya Rose δεν μελέτησε μόνον τους καταμερισμούς εργασίας κατά φύλο στα εργοστάσια, αλλά υποστήριξε ότι ο βιομηχανικός καπιταλισμός στη Βρετανία του 19^{ου} αιώνα ανέπτυξε μια σειρά από έμφυλες πρακτικές διαχείρισης του προσωπικού (δηλαδή, την οργάνωση της εργασίας, τη στρατολόγηση εργατικής δύναμης, το σύστημα αμοιβών, τον πατερναλισμό), πρακτικές οι οποίες, από τη μια μεριά, οργάνωναν με έμφυλο τρόπο τους εργασιακούς χώρους και, από την άλλη μεριά, παρήγαγαν «πολιτισμικά νοήματα» σχετικά με τους ρόλους των φύλων και τις σχέσεις εργατών-εργατριών με τους εργοδότες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι βιομηχανικές σχέσεις δεν μπορούν να εξηγηθούν μόνο μέσω οικονομικών παραγόντων, αντίθετα η εξήγηση πρέπει να συμπεριλαμβάνει πολιτικούς, κοινωνικούς και ιδεολογικούς παράγοντες. «Οι οικονομικές σχέσεις διαμορφώνονταν και διαμορφώνονται με σύνθετους τρόπους. Όπως όλες οι κοινωνικές σχέσεις, οι οικονομικές σχέσεις διαμορφώνονται από την κουλτούρα, και οι αντιλήψεις για το κοινωνικό φύλο ήταν κεντρικές σ' αυτήν τη διαμόρφωση».⁴⁸

Η κοινωνική τάξη αποτελεί μία μόνον από τις όψεις της κοινωνικής οργάνωσης, τη βασικότερη ίσως. Άλλες όψεις της κοινωνικής οργάνωσης, σε αλληλεξάρτηση με την κοινωνική τάξη, αποτελούν το κοινωνικό φύλο και η εθνότητα. Η μελέτη της ταξικής συγκρότησης των κοινωνικών σχηματισμών θα πρέπει να συνεκτιμά και να αναδεικνύει και τις άλλες παραμέτρους των κοινωνικών σχέσεων. Η προσέγγιση που ακολουθείται σ' αυτή τη μελέτη συνίσταται στην πεποίθηση ότι, προκειμένου να καταλάβουμε και να ερμηνεύσουμε τις κοινωνικές ανισότητες και συγκρούσεις ιστορικά, είναι απαραίτητη η συνδυαστική χρήση της κοινωνικής τάξης και του κοινωνικού φύλου. Από τη μια μεριά, η έμφυλη διαφορά θεμελιώνει διακρίσεις, ανισότητες στα δικαιώματα και τις ευκαιρίες διαμορφώνοντας κοινωνικούς αποκλεισμούς και ενσωματώσεις, και συγκροτώντας, εντέλει, σχέσεις εξουσίας. Από την άλλη μεριά, παρά τις αμφισβητήσεις και τις κριτικές, η έννοια της κοινωνικής τάξης παραμένει αναλυτική κατηγορία απαραίτητη για την εξήγηση της κοινωνικής αλλαγής και της συλλογικής δράσης των ιστορικών υποκειμένων. Η τάξη αποτελεί, σε συνδυασμό με το κοινωνικό φύλο, συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων, βασικό τρόπο σκέψης για την κατανόηση σχέσεων κυριαρχίας και ανισότητας. Θεωρώ, επομένως, ότι η κοινωνική τάξη σήμερα στην ιστοριογραφία δεν είναι ούτε αποδυναμωμένη, ούτε εξαντλημένη και, πολύ περισσότερο, δεν μπορεί να εκλαμβάνεται μόνον ως αφηγηματική αρχή. Η ταξική ανάλυση μπορεί να διατηρήσει αμείωτη την εξηγητική της εμβέλεια στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες και στην ιστοριογραφία, αλλά μόνον στον βαθμό που πραγματεύεται και συνυπολογίζει και τις άλλες διαστάσεις της κοινωνικής οργάνωσης.

Η ανάλυση των έμφυλων και ταξικών σχέσεων συνεπάγεται τη μελέτη των αναπαραστάσεων και των λεκτικών κατασκευών που εν μέρει συγκροτούν αυτές τις σχέσεις. Αλλά αν η ζωή και η δράση των ιστορικών υποκειμένων συγκροτείται εν μέρει μέσω του λόγου, αυτό δεν σημαίνει ότι οι κοινωνικές σχέσεις μπορούν να κατανοηθούν μόνον μέσω του λόγου ή των αναπαραστάσεων. Τόσο οι έμφυλες όσο και οι ταξικές σχέσεις διαμορφώνονται και συγκροτούνται από συνθήκες υλικές και πολιτικές. Επομένως, η ιστορική ανάλυση πρέπει να λαμβάνει υπ' όψιν τις δομές, τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που τις συγκροτούν, αλλά και τα λεκτικά προϊόντα και την κουλτούρα που τις διαμορφώνουν.

με άλλες αναλυτικές κατηγορίες, βλ. E. Boris – A. Janssens, “Complicating categories: an Introduction”, *International Review of Social History* 44 (1999), σ. 1-13.

48 S. Rose, ό.π., σ. 10-11.

Στο ελληνικό πλαίσιο, η μελέτη του αρχείου της βιομηχανίας Ρετιόνα, της μεγαλύτερης κλωστοϋφαντουργίας της χώρας, που ήταν εγκατεστημένη στον Πειραιά, κατέδειξε έναν σαφή καταμερισμό εργασίας κατά φύλο, κατά τον οποίο άνδρες και γυναίκες εργάζονται σε διαφορετικές θέσεις εργασίας και σε διαφορετικές μηχανές. Πολλά ερωτήματα γεννιούνται απ' αυτήν τη διαπίστωση: γιατί υπάρχει αυτός ο καταμερισμός εργασίας; Ποιο ήταν το περιεχόμενο της δουλειάς ανδρών και γυναικών; Ποια σχέση είχαν με τις μηχανές; Τί σήμαιναν στο χώρο εργασίας οι επαγγελματικές ειδικότητες; Επίσης, τί επιπτώσεις είχε ο καταμερισμός εργασίας κατά φύλο στους μισθούς ανδρών και γυναικών;

Τα ερωτήματα για τον κόσμο της επιχείρησης και για τον κόσμο της εργασίας αφορούν τις προϋποθέσεις της εκβιομηχάνισης σε μια μικρή χώρα με περιορισμένη εσωτερική αγορά· αφορούν επίσης τους όρους διαμόρφωσης της εργατικής δύναμης, τη διαδικασία σχηματισμού της εργατικής τάξης. Η μελέτη έχει ως επίκεντρο την πειραϊκή επιχείρηση αναζητώντας συνάφειες και σχέσεις με το γενικό «παράδειγμα» ή –καλύτερα– με τα ποικίλα «παραδείγματα» της εκβιομηχάνισης. Από την άποψη αυτή, η ειδική και η γενική περίπτωση κατανοούνται καλύτερα μέσα από τη μελέτη μιας επιχείρησης, η οποία στην προκειμένη περίπτωση είναι αντιπροσωπευτική, λόγω του μεγέθους της και της διάρκειάς της στον χρόνο. Το «παραδειγμα» δεν λειτουργεί μόνο του, λειτουργεί σε διαλεκτική σχέση, σε συνάφεια με άλλα «παραδείγματα». Καθώς η συγκριτική οπτική συνιστά μια από τις έργοιες αυτής της μελέτης, επιχειρείται μια προσέγγιση πολυεπίπεδη: στο επίπεδο της πόλης, στις άλλες κλωστοϋφαντουργίες της χώρας, στις βαμβακουργίες άλλων χωρών.

Μεθοδολογικά, στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η καταγραφή των γενικών τάσεων, των κινήσεων που χαρακτηρίζουν τις όψεις της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία με τη βοήθεια όλων εκείνων των εργαλείων που η ιστορική έρευνα διαθέτει για να γενικεύει, να προχωρεί σε αφαιρέσεις, να επεξεργάζεται με στατιστικές μεθόδους και αναλυτικά δεδομένα, τις πηγές, ποσοτικές ή μη. Σε ορισμένα σημεία της μελέτης αφθονούν τα ποσοτικά στοιχεία. Ωστόσο, «τα ποσοτικά στοιχεία, παρά την αναγκαιότητά τους, δεν είναι αυτοσκοπός. Αναζητούνται για να οδηγήσουν κάπου. Και οδηγούν σε συμπεριφορές, στρατηγικές, σχέσεις, ανταγωνισμούς, δηλαδή στη σύνολη ιστορική πραγματικότητα».⁴⁹

Παράλληλα, επιχειρείται, στον βαθμό που το επιτρέπουν οι πηγές, η μικροϊστορία των υποκειμένων σε συνδυασμό με την περιγραφή της γενικής τάσης. Η προσπάθεια της μικροϊστορικής προσέγγισης ενέχει ενδεχομένως τον κίνδυνο της πολυδιάσπασης της ιστορικής γραφής· παρέχει, όμως, και τη δυνατότητα προσέγγισης –σε πιο λεπτομερειακή κλίμακα– της ανθρώπινης εργασίας στο εργοστάσιο.

Αντικείμενο της μελέτης: βιομηχανική εργασία, καταμερισμός εργασίας, τεχνολογία

Στο βιβλίο αυτό επιχειρείται η χαρτογράφηση του ανεξερεύνητου πεδίου της εργασιακής διαδικασίας, του καταμερισμού της εργασίας στους χώρους παραγωγής. Η μελέτη αρθρώνεται σε τρεις άξονες: α) τη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας και την προλεταριοποίηση· β) τον καταμερισμό εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία· και γ) την τεχνολογική επιλογή στην κλωστοϋφαντουργία. Η διαμόρφωση της αγοράς εργασίας (ή των αγορών εργασίας) και η διαδικασία προλεταριοποίησης ανδρών και γυναικών στον Πειραιά του 19^{ου} και του α' μισού του 20^{ου} αιώνα αποτελούν τον έναν άξονα αυτής της μελέτης. Η προλεταριοποίηση είχε γίνει κατανο-

49 Σ. Ασδραχάς, «Η κίνηση των τιμών, ημερομισθίων και μισθών, 1832-1912. Συζήτηση γύρω από μια έρευνα», στο βιβλίο του *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983, σ. 175-198.

ητή και συνακόλουθα είχε γίνει αντικείμενο εξιστόρησης από την οικονομική και κοινωνική ιστορία ως μια διαδικασία που αφορούσε κυρίως την ανδρική εργασία. Ωστόσο, η ένταξη στις σχέσεις μισθωτής εργασίας δεν ήταν αποκλειστικά ανδρικό προνόμιο. Οι γυναίκες εντάσσονταν με διαφορετικό τρόπο στις σχέσεις μισθωτής εργασίας, με ρυθμούς που ακολουθούσαν τους κύκλους της οικογενειακής ζωής και της αναπαραγωγής, τον οικογενειακό καταμερισμό εργασίας.

Η έρευνα του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας για την παγκόσμια κλωστοϋφαντουργία, που δημοσιεύθηκε το 1937 και υπήρξε η πρώτη από μια σειρά ερευνών για την γενική κατάσταση ενός βιομηχανικού κλάδου διεθνώς, έθεσε το συγκριτικό πλαίσιο ανάλυσης.⁵⁰ Παρά την αφθονία στατιστικών στοιχείων για την παγκόσμια κλωστοϋφαντουργική παραγωγή, η έρευνα διαπίστωνε την ανεπάρκεια των πληροφοριών σχετικά με την διεθνή εργατική δύναμη στην κλωστοϋφαντουργία, ανεπάρκεια που, ασφαλώς, γεννά απορίες. Για ποιους λόγους χώρες με σημαντική βιομηχανική ανάπτυξη, με παράδοση αξιοθαύμαστη στην τήρηση στατιστικών στοιχείων, παρουσίαζαν ελλείψεις στο σημείο αυτό; Τί διαφοροποιούσε την εργασία στην κλωστοϋφαντουργία από την εργασία σε άλλους βιομηχανικούς κλάδους; Μήπως το γεγονός ότι στην παγκόσμια κλωστοϋφαντουργία απασχολούνταν κατά κύριο λόγο γυναίκες αποτελούσε την αιτία γι' αυτήν την απουσία στοιχείων; Εργάτριες με διασπασμένο κύκλο ζωής οι περισσότερες ανάμεσα στην οικογένεια και στο εργοστάσιο διαμόρφωναν και διαμορφώνονταν από την αγορά εργασίας. Η απουσία στατιστικών δεδομένων κατά τον μεσοπόλεμο συνδεόταν μήπως με το γεγονός ότι οι εργάτριες του κλάδου βρίσκονταν στο περιθώριο της αγοράς εργασίας, παρόλο που απασχολούνταν σε έναν κλάδο κεντρικής σημασίας για τις οικονομίες όλων των χωρών; Ποιος ήταν ο ρόλος του έμφυλου κοινωνικού καταμερισμού εργασίας στη διαμόρφωση αυτής της αγοράς εργασίας; Τα ερωτήματα, που γεννήθηκαν από τη μελέτη των δημοσιεύσεων του ΔΓΕ, εξακολούθησαν να με απασχολούν και στην έρευνα του αρχαιακού υλικού στο ελληνικό πλαίσιο.

Ο καταμερισμός εργασίας στην πειραϊκή κλωστοϋφαντουργία έχει κεντρική σημασία στην ιστορική κατανόηση. Ο αναγκαίος τεχνικός καταμερισμός δεν ήταν ουδέτερος από την άποψη του φύλου. Η έμφυλη διαφορά διαμόρφωνε την εργασιακή διαδικασία, καθώς από τον έμφυλο καταμερισμό απορρέουν σχέσεις ανισότητας ως προς τη διαμόρφωση των αμοιβών, τη συγκρότηση των ειδικοτήτων, την ιεραρχική διάρθρωση. Η ανάδειξη αυτών των σχέσεων εξουσίας, που προέρχονται από τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στο εργοστάσιο, αποτελεί βασικό στόχο της μελέτης.

Η χρήση της τεχνολογίας από τους βιομηχάνους και η τεχνολογική επιλογή αφορά επίσης τη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας και τον καταμερισμό στο εσωτερικό των επιχειρήσεων. Στην μελέτη, η τεχνολογία δεν αντιμετωπίζεται ως αυτόνομο ερευνητικό πεδίο (από τη σκοπιά της ιστορίας της τεχνολογίας), αλλά ως βασικός συντελεστής στην εργασιακή διαδικασία και στην οργάνωση της εργασίας.⁵¹

Η πραγμάτευση των προαναφερθέντων ζητημάτων με οδήγησε στη διαπίστωση ότι οι οικονομικές επιλογές των βιομηχάνων κλωστοϋφαντουργών διαπλέκονται με έμφυλες πρακτικές και αντιλήψεις για τη διαχείριση της εργατικής δύναμης. Με άλλα λόγια, οι αντιλήψεις σχετικά με τους ρόλους των φύλων (στην οικογένεια

50 BIT, *L'industrie textile dans le monde. Problèmes économiques et sociaux*, 2 τ., Γενεύη 1937.

51 Βλ. Χαρακτηριστικά τα αφιερώματα "Labor History and the History of Technology", υπό τη διεύθυνση του Philip Scranton, *Technology and Culture* 29/4 (1988) και "Gender Analysis and the History of Technology", υπό τη διεύθυνση της Nina Lerman κ.ά., *Technology and Culture* 38/1 (1997).

και την εργασία) και οι σχέσεις εξουσίας που απορρέουν απ' αυτές συνδυάζονται άριστα με τα οικονομικά συμφέροντα των εργοδοτών. Συγκεκριμένα, η οργάνωση της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία βασίζεται σε έναν μικρό πυρήνα σταθερής εργασίας (ανδρών και γυναικών) και σε μια εκτεταμένη ζώνη πιο προσωρινής εργασίας (κυρίως γυναικών). Πρόκειται για ένα ευέλικτο σύστημα εργασίας, το οποίο συμβάλλει στη μείωση του εργατικού κόστους και το οποίο συνδυάζεται με τους κύκλους ζωής των εργατριών. Επίσης, ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας αναπαράγει τις σχέσεις εξουσίας ανδρών και γυναικών και ειδικότερα την δευτερεύουσα θέση των γυναικών στην εργασιακή διαδικασία σε θέσεις «ανειδίκευτες» και ιεραρχικά κατώτερες, αλλά το από αποτέλεσμα για τους εργοδότες είναι το κέρδος από την ανισότητα των ανδρικών και γυναικείων αμοιβών. Έτσι, αντιλήψεις και αναπαραστάσεις σχετικά με τους έμφυλους ρόλους χρησιμοποιούνται αποτελεσματικά από τους βιομηχάνους τόσο στο οικονομικό πεδίο όσο και στο πεδίο της ιδεολογικής ηγεμονίας.

Η αναφορά στην ηγεμονία της αστικής τάξης ως στοιχείου του ταξικού ανταγωνισμού οδηγεί στην πραγμάτευση της πολιτικής. Το ζήτημα, φυσικά, εδώ είναι οι τρόποι με τους οποίους εκφράστηκαν πολιτικά οι σχέσεις κυριαρχίας και ανισότητας που προέκυψαν από τη μισθωτή εργασία στην κλωστοϋφαντουργία. Επιπλέον, ποια μορφή και ποιο περιεχόμενο έλαβε η έκφραση της εργατικής συλλογικής δράσης. Η εργατική διαμαρτυρία στη μεσοπολεμική πειραϊκή κλωστοϋφαντουργία χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα και ασυνέχεια, από χαμηλή συνδικαλιστική συμμετοχή, χαρακτηριστικά που προκύπτουν από την ίδια την οργάνωση της παραγωγής και από τον οικιακό καταμερισμό εργασίας. Οι τρόποι ανάπτυξης του συνδικαλιστικού κινήματος, άσκησης της πολιτικής και, γενικότερα, ο ρόλος του κράτους επηρεάζουν επίσης την εργατική διαμαρτυρία. Έτσι, από τη μια μεριά, τα εργατικά αιτήματα εγγράφονται στο πλαίσιο νεωτερικών βιομηχανικών σχέσεων (δηλαδή αφορούν το επίπεδο των ημερομισθίων, τη ρύθμιση του ωραρίου και τον περιορισμό της εντατικοποιημένης εργασίας), από την άλλη μεριά, όμως, ετεροπροσδιορίζονται και ηγεμονεύονται από την αστική τάξη, ενώ πολιτικοποιούνται με δυσκολία.

Οι πηγές

Προκειμένου να μελετηθούν οι ποικίλες οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες στο επίνειο της πρωτεύουσας, χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά οι απογραφές πληθυσμού του 20^{ου} αιώνα (1907-1940), οι απογραφές βιομηχανίας και εργαζομένων (1920, 1930), η απογραφή εργατών Αθηνών και Πειραιώς (1917), καθώς και αρχαικό υλικό από το Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης οι εμπορικοί-βιομηχανικοί οδηγοί για τον Πειραιά και ο περιοδικός και ημερήσιος πειραϊκός και αθηναϊκός τύπος. Οι δημοσιεύσεις της Επιθεώρησης Εργασίας (1914-1936) περιέχουν πλήθος πληροφοριών για τον κόσμο της εργασίας και, το κυριότερο, μεταφέρουν τις αναπαραστάσεις της μορφωμένης μεσαίας τάξης για την εργατική τάξη. Για τις κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις στο σύνολο τους μελετήθηκε αρχαικό υλικό από το Ιστορικό Αρχείο της ΕΤΕ και από το Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ερμούπολης/ΓΑΚ Ν. Κυκλάδων, ενώ χρησιμοποιήθηκαν και όλες οι επίσημες δημοσιεύσεις κρατικών φορέων καθώς και τα δημοσιεύματα του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας.

Τα ίχνη του κόσμου της εργασίας αναζητήθηκαν στο αρχείο της ίδιας της βιομηχανίας Ρετσίνα: ίχνη πολλά, αν και θολά, ασαφή, ατέλειωτοι αριθμοί στα μισθολογικά κατάστιχα, ονόματα γραμμένα βιαστικά στα ευρετήρια, καθώς οι ρυθμοί

της εργοστασιακής παραγωγής πίεζαν για ταχύτητα· ίχνη, που έπρεπε να αποκτήσουν σημασίες, να νοηματοδοτηθούν. Η ζωή των ανθρώπων, οι αμοιβές, η τεχνολογία, η οργάνωση της εργασίας ανασυγκροτούνται με βάση τα κατάστιχα αυτά, τελευταίο απομεινάρια μιας μακροχρόνιας βιομηχανικής περιπέτειας. Το Αρχείο της βιομηχανίας Ρετσίνα, που βρίσκεται στο ΙΝΕ/ΕΙΕ, αποτέλεσε το κύριο αρχειακό υλικό της μελέτης αυτής.⁵² Ο σημαντικός όγκος του αρχειακού υλικού (100 περίπου γραμμικά μέτρα), που έχει διασωθεί, αφορά τη λειτουργία της επιχείρησης από το 1925 κ.ε., δηλαδή από τη χρονολογία σύστασής της σε ανώνυμη εταιρεία. Τα παλαιότερα ωστόσο σωζόμενα τεκμήρια, που χρονολογούνται από το 1912, είναι τα *Μισθολόγια*, τα βιβλία όπου καταγράφονται τα ημερομίσθια του εργατικού προσωπικού. Για τις επιχειρηματικές στρατηγικές, τις επενδύσεις και την παραγωγή της βιομηχανίας Ρετσίνα μελετήθηκαν τα *Πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου*, τα *Πρακτικά της Γενικής Συνέλευσης Μετόχων* (1925 -1940) και το *Μητρώο Μηχανημάτων* (1953). Για τη μελέτη του προσωπικού και της οργάνωσης της εργασίας στην επιχείρηση Ρετσίνα χρησιμοποιήθηκαν τα εξής: α) *Μισθολόγια* (1912-1940)· β) *Καταστάσεις και ευρετήρια εργατικού και υπαλληλικού προσωπικού* (από τον μεσοπόλεμο έως το 1951)· γ) *Δελτία Προσλήψεως Προσωπικού και Βεβαιώσεις εργασίας* (1937-1977)· δ) *Πιστοποιητικά Κοινωνικών Φρονημάτων* (1938-1941), *Πιστοποιητικά Στρατολογικής Κατάστασης και Κοινωνικών Φρονημάτων* (1922-1940), *Πιστοποιητικά Ποινικού Μητρώου* (1938)· και ε) *Ιατρικές Γνωματεύσεις* (1933-1936).

Σε κάθε περίπτωση, τα στοιχεία των Δελτίων Προσλήψεως Προσωπικού διασταυρώθηκαν με τα στοιχεία τα προερχόμενα από τα Μισθολόγια, τους Καταλόγους, τα Ευρετήρια προσωπικού, τις βεβαιώσεις εργασίας και τα ποικίλα πιστοποιητικά. Η διασταύρωση των στοιχείων επέτρεψε την επαλήθευση των πηγών και την διαπίστωση των αντιφάσεών τους. Συνολικά, προέκυψαν στοιχεία για 2.043 εργάτες και εργάτριες της βιομηχανίας Ρετσίνα, τα οποία καταγράφηκαν σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων. Η επεξεργασία των στοιχείων αυτών αποδίδει τα χαρακτηριστικά της εργατικής δύναμης στην κλωστοϋφαντουργία και επιτρέπει να προσδιοριστεί η οργάνωση της εργασίας στην επιχείρηση.

Στο Αρχείο του Υποθηκοφυλακείου Πειραιά εντοπίστηκαν συμβολαιογραφικές πράξεις μελών της οικογένειας Ρετσίνα, οι οποίες συνέβαλαν στη διερεύνηση των επιχειρηματικών και γαμήλιων στρατηγικών της οικογένειας.

Για την συνδικαλιστική δράση των εργατών και εργατριών του Πειραιά μελετήθηκε το Αρχείο του Εργατικού Κέντρου Πειραιά (1912-1936) και το Αρχείο του Ιστορικού Τμήματος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Στο τελευταίο κατέστη δυνατόν να συμβουλευθώ ορισμένους φακέλους με πολυγραφημένο υλικό από τη δράση της κομματικής οργάνωσης Πειραιά της περιόδου 1927-1928. Η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* μελετήθηκε αναλυτικά, καθώς από την έκδοσή της το 1919 και σε όλο το διάστημα του μεσοπολέμου περιέχει αφθονία ειδήσεων και ανταποκρίσεων από ποικίλα εργοστάσια.

Η κριτική προσέγγιση των πηγών (και κυρίως το ζήτημα από ποιον συντάσσεται η πηγή και για ποιο λόγο) αποτελεί *sine qua non* προϋπόθεση του ιστοριογρα-

52 Μ. Κορασίδου, «Το αρχείο της Ανώνυμου Κλωστοϋφαντουργικής Εταιρείας Αδελφοί Ρετσίνα», *Μνήμων* 17 (1995), σ. 175-180· Α. Μπάγιας - Α. Παπαστεφανάκη, «Οι αρχειακές εργασίες στο Αρχείο Ρετσίνα: τυπολογία των τεκμηρίων μιας επιχείρησης», *Αρχεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων...*, ό.π., *Τετράδια Εργασίας* 21, σ. 70-84· των ίδιων, «Η τυπολογία και οι σχέσεις των τεκμηρίων μιας επιχείρησης. Η σειρά «Προσωπικό» του αρχείου Α.Κ.Ε. Αδελφοί Ρετσίνα», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 233-251.

φικού διαβήματος, καθώς ο ιστορικός χρειάζεται να ισορροπεί συνεχώς ανάμεσα στην ιστορική «πραγματικότητα» και στην κατασκευή της. Στην παρούσα μελέτη ελέγχονται συστηματικά με κριτικό τρόπο οι δημοσιευμένες και αδημοσίευτες πηγές, καθώς και ο (περιοδικός και ημερήσιος) τύπος, ο οποίος μεταφέρει ειδήσεις σχετικά με την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή των πόλεων του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.

Η διάρθρωση της μελέτης

Τα χρονολογικά όρια εκτείνονται από τη δεκαετία του 1870, δεκαετία όπου τοποθετείται η απαρχή της πειραιϊκής εκβιομηχάνισης, ως το 1940. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτελεί εδώ ένα συμβατικό χρονολογικό όριο, καθώς ήδη από το 1936 έχουν συντελεστεί ορισμένες αλλαγές στην εργασία στον κλάδο, με τη δημιουργία του θεσμού των Κοινωνικών Ασφαλίσεων και με τη θέσπιση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας.

Η έρευνα αναπτύσσεται σε δέκα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί μια εισαγωγή στην ιστορία της κατ' εξοχήν βιομηχανικής πόλης της χώρας, τον Πειραιά. Παρουσιάζεται η δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη της πόλης ως ναυτιλιακού και βιομηχανικού κέντρου, ενώ παράλληλα εξετάζεται το πώς οι οικονομικές δραστηριότητες διαμόρφωσαν την γεωγραφία του αστικού χώρου και όξυναν τις κοινωνικές αντιθέσεις. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η διαδικασία σχηματισμού της αγοράς εργασίας και η διάρθρωσή της στον Πειραιά τον 19^ο αιώνα και το α΄ μισό του 20^{ου}. Στο τρίτο κεφάλαιο μελετάται η εξέλιξη της ελληνικής βαμβακούργιας. Υιοθετείται η συγκριτική οπτική για τα αναπτυξιακά προβλήματα των κλωστοϋφαντουργικών χωρών της Ευρώπης, της Αμερικής και της Ασίας. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αναδεικνύονται οι κύριοι παράγοντες της διεθνούς μεσοπολεμικής κρίσης στην κλωστοϋφαντουργία και οι τρόποι με τους οποίους οι ελληνικές επιχειρήσεις του κλάδου αντιμετώπισαν την κρίση. Υποστηρίζεται ότι το κόστος της εργασίας αποτέλεσε το μοναδικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά την ιστορία της επιχείρησης Ρετσίνα. Η αναφορά στην προέλευση των κεφαλαίων, στις επενδύσεις, στην τεχνολογική υποδομή, στην παραγωγή και στην πώληση των προϊόντων κ.λπ. κρίθηκε απαραίτητη, προκειμένου να εξεταστεί, στη συνέχεια, με τρόπο συγκεκριμένο η διάρθρωση και η οργάνωση της εργασίας στο εσωτερικό της επιχείρησης και οι επιπτώσεις αυτής της δομής στην πειραιϊκή αγορά εργασίας. Στο κεφάλαιο αυτό επιδιώκεται η διαφοροποίηση από την εκδοχή της «business history» που αντιμετωπίζει τις επιχειρήσεις αφελώς ως αυτόνομους οργανισμούς, ξεκομμένους από το ευρύτερο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο. Έτσι, οι κεφαλαιούχοι της επιχείρησης Ρετσίνα περιγράφονται και αναλύονται σε συνάρτηση με τα κοινωνικά-οικονομικά και πολιτικά ερείσματα που διαθέτουν, με σαφείς αναφορές στις πολιτικές και οικονομικές διεκδικήσεις τους.

Η φυσιογνωμία του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στην κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα εξετάζεται διεξοδικά στο πέμπτο κεφάλαιο (φύλο, ηλικιακή σύνθεση, γεωγραφική καταγωγή, χρόνια εργασίας). Παράλληλα, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού αποδεδειγμένα πληροφορίες για την οργάνωση της εργασίας, ενώ εξετάζονται και οι πρακτικές στρατολόγησης του εργατικού δυναμικού και άντλησής του από την αγορά εργασίας του Πειραιά.

Η αμοιβή της εργασίας μελετάται στο έκτο κεφάλαιο. *Μισθοδοτικές καταστάσεις και Μισθολογία* της επιχείρησης Ρετσίνα συγκροτούν μακρές σειρές ποσοτι-

κών δεδομένων (από το 1912), που χρειάζονται αποκρυπτογράφηση. Ο έμφυλος κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, συστατικό στοιχείο της οργάνωσης της εργασίας στην επιχείρηση, συστηματοποιεί την ανισότητα στις αμοιβές της ανδρικής και γυναικείας εργασίας. Ανισότητα παρατηρείται, ωστόσο, και μέσω των ίδιων των συστημάτων αμοιβής: ημερομίσθια, μισθοί με την ώρα ή τον μήνα, αλλά και υπερβολαβίες και αμοιβές με το κομμάτι συνιστούν ένα σύνθετο μωσαϊκό αμοιβών στην επιχείρηση. Στη μελέτη παρακολουθείται η κίνηση των μέσων ονομαστικών γυναικείων και ανδρικών ημερομισθίων, καθώς και των ημερομισθίων ειδικευμένης εργασίας (των βαρέων) και διερευνάται η αγοραστική δύναμη των πραγματικών ημερομισθίων. Επιχειρείται παράλληλα μια εκ νέου πραγμάτευση του ζητήματος της προσφυγικής επαγγελματικής αποκατάστασης, καθώς κρίνεται ότι η συνεισφορά της προσφυγικής εργατικής δύναμης στην κλωστοϋφαντουργία υπήρξε καθοριστική. Τέλος, μελετάται το οικογενειακό εισόδημα και αναδεικνύεται η σημασία της οικογενειακής εργασίας στην επιχείρηση.

Στο έβδομο κεφάλαιο ανιχνεύονται οι όροι συγκρότησης των εργατικών ειδικοτήτων στην κλωστοϋφαντουργία και επιχειρείται η ανάλυση του περιεχομένου της εργασίας σε κάθε συγκεκριμένη θέση της παραγωγικής διαδικασίας. Εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους η συγκρότηση των ειδικοτήτων συνδέεται με τη διαδικασία της μαθητείας, την πρόσβαση στην τεχνική εκπαίδευση, αλλά και με την ιεραρχική διάρθρωση της εργασίας. Προσπαθώντας να αποκωδικοποιήσω το περιεχόμενο της εργασίας σε κάθε φάση της παραγωγικής διαδικασίας και σε συνάρτηση με τον –ανάλογο κάθε φορά– βαθμό εκμηχάνισης, διαπίστωσα ότι η έμφυλη διαφορά καθορίζει τις επαγγελματικές ειδικότητες στην κλωστοϋφαντουργία και αξιολογεί διαφορετικά την ανδρική και γυναικεία εργασία. Η «ειδικευμένη» και η «ανειδίκευτη» εργασία δεν ορίζονται αυτονόητα ως τέτοιες, αλλά επενδύονται με σημασίες προσδιορισμένες από την κοινωνική ιεραρχία των φύλων. Έτσι, το περιεχόμενο της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό όχι από τον ίδιο τον βαθμό εκμηχάνισης και από την τεχνολογική πρόοδο, αλλά από το φύλο των ανθρώπων που ασκούν την κάθε εργασία.

Οι συνθήκες εργασίας, το πρόβλημα του ωραρίου, τα εργατικά ατυχήματα και οι επαγγελματικές νόσοι στην κλωστοϋφαντουργία εξετάζονται στο όγδοο κεφάλαιο. Επισημαίνεται ο τρόπος με τον οποίο η διαμεσολάβηση των «ειδικών», του ιατρικού λόγου κυρίως, σχετικά με τις συνθήκες εργασίας, παρεμβαίνει στις σχέσεις εργατών/εργατριών και κράτους και οργανώνει την εργατική διαμαρτυρία με ηγεμονικό τρόπο.

Στο ένατο κεφάλαιο αναπτύσσονται οι πρακτικές διαχείρισης και πειθάρχησης της εργατικής δύναμης που εφαρμόστηκαν στον κλάδο, ιδίως δε στην επιχείρηση Ρετσίνα. Από την άσκηση της φιλανθρωπίας, στοιχείο κεντρικό της πολιτικής του δημάρχου και βουλευτή Θεόδωρου Ρετσίνα, έως τη διοργάνωση συσσιτίων στο εργοστάσιο, τη δεκαετία του 1930, αναλύονται οι τρόποι με τους οποίους η βιομηχανία Ρετσίνα επιχειρεί να νομιμοποιηθεί ιδεολογικά και πολιτικά και να αποσπάσει τη συναίνεση των εργαζομένων.

Στο δέκατο κεφάλαιο εξετάζονται όψεις της εργατικής υποκειμενικότητας, της εργατικής διαμαρτυρίας και συλλογικής δράσης. Διερευνώνται ζητήματα συνδικαλιστικής οργάνωσης, ο ρόλος του ΚΚΕ στην οργάνωση και έκφραση της εργατικής διαμαρτυρίας και επιχειρείται η καταγραφή και ανάλυση δύο μεγάλων απεργιακών αγώνων των εργατών και εργατριών της πειραϊκής κλωστοϋφαντουργίας κατά τον μεσοπόλεμο.

Ο απολογισμός μιας μακρόχρονης ερευνητικής διαδικασίας, τοποθετούμενος κατά σχήμα οξύμωρο στην αρχή της μελέτης ως «εισαγωγή», παρουσιάζει δυσκολίες, όχι μόνο εξαιτίας της χρονικής ανακολουθίας που υπάρχει κατά τη στιγμή της συγγραφής, αλλά και διότι βρίσκεται πάλι κανείς μπροστά στις απορίες του, στα αρχικά ερωτήματα, τα ανατροφοδοτημένα πια από την ίδια την ερευνητική διαδικασία, την ενασχόληση με το αρχαιακό υλικό. Η ιστορική έρευνα έχει δώσει ορισμένες απαντήσεις στα αρχικά ερωτήματα, αλλά έχει εισαγάγει επίσης νέα ερωτήματα και νέες υποθέσεις εργασίας. Αν κατέστη δυνατόν να φωτιστούν ορισμένες όψεις της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία, κάποιες άλλες παραμένουν στη σκιά. Ανάμεσά τους και το ζήτημα της εργατικής υποκειμενικότητας, δηλαδή το πώς βίωσαν οι ίδιοι οι εργάτες και οι εργάτριες την εμπειρία της εργασίας, παραμένει ανοιχτό και κεφαλαιώδες. Από το αρχαιακό υλικό που είχα στη διάθεσή μου, ήταν δυνατή η εξαγωγή μόνον έμμεσων συμπερασμάτων. Οι προφορικές μαρτυρίες που θεωρητικά θα μπορούσαν να προσφέρουν την πρώτη ύλη για μια ιστορία της εργατικής υποκειμενικότητας θεωρώ ότι –εξαιτίας της φύσης τους– χρήζουν ιδιαίτερης μεθοδολογικής και θεωρητικής επεξεργασίας. Η πολύπλοκη λειτουργία της μνήμης δεν επιτρέπει την εύκολη διαχείριση της πληροφορίας που οι μαρτυρίες αυτές αποδεδειγμένα

Στόχος τούτης της μελέτης ήταν να περιγραφεί και να ερμηνευθεί το ιστορικό φαινόμενο της εκβιομηχάνισης από την πλευρά των εργοδοτών και από την πλευρά των εργαζομένων, από την πλευρά των ανδρών και από την πλευρά των γυναικών που βίωσαν την μισθωτή εργασία στα εργοστάσια. Στο σταυροδρόμι της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, η μελέτη τούτη διατηρεί την ελπίδα μιας μικρής συμβολής στην ανάδειξη των κοινωνικών σχέσεων στον ελληνικό 19^ο και τον 20^ο αιώνα.